MAGYAR NYELVJÁRÁSOK 63 (2025): 71–98.
A DEBRECENI EGYETEM MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK LEKTORÁLT FOLYÓIRATA

A középkori térszemléletről a középkori határjáró oklevelek kognitív nyelvészeti vizsgálata alapján*

KENYHERCZ RÓBERT – RESZEGI KATALIN

1. Bevezetés

A téri tudás összetett és dinamikus mentális modell az emberek elméjében a téri környezetükről, ami a környezetben való eligazodás alapjául szolgál (KITCHIN 1994, LIPPAI–DÚLL 2003). A téri ismereteink ugyanakkor nem csupán az elménkben reprezentálódnak, hanem megjelennek és megragadhatók a téri viselkedésben és a téri nyelvhasználatban, ezen belül az írott szövegekben, illetve egyéb, a téri modelleket külsővé tevő reprezentációkban, például térképeken is (vö. THIERING 2014: 271, EVANS–GREEN 2007: 5). A különböző szövegek és térképek tehát a téri mentális modellek reprezentációiként is értelmezhetők, melyek tükrözik a készítésük idején jellemző mögöttes téri tudásmintázatokat (THIERING 2014: 275).

A téri észlelésre és a téri nyelvhasználatra vonatkozó ismeretek kutatásában napjainkban jellemzően a mentális térképezés módszerét (a helyekről folytatott beszélgetések elemzését és a helyek, téri viszonyok lerajzolását) alkalmazzák (KITCHIN 1994: 1–5, DOWNS–STEA 2006, RESZEGI 2019). Ennek révén ma már viszonylag sokat tudunk a modern társadalmakban élő emberek kognitív térképéről. A régi korokra azonban a mai modern társadalmak térszemlélete nem vetíthető vissza — ezt mutatják a tradicionális közösségekben végzett 20. századi antropológiai vizsgálatok, amelyek az általunk ismert téri modellekhez képest más térfelfogásról árulkodnak (HALL 1995, HARRISON 1996: 1–2). A régi korok térszemléletének megismeréséhez egyéb források híján a régi szövegekre és régi térképekre kell támaszkodnunk. Ugyanakkor nem könnyű, és nem is egyértelmű, hogy miként rekonstruálható ezek alapján a térbeli mentális modell.

* Jelen vizsgálat ötletének első kidolgozása a 22. Slovenská Onomastická Konferencia plenáris előadásaként hangzott el 2022-ben (Trnava/Nagyszombat) (nyomtatásban lásd RESZEGI–KENYHERCZ 2025). Az azóta eltelt időszakban azonban tovább foglalkoztunk a kérdéssel, s a most közreadott tanulmányt mind módszertanában, mind az eredmények tekintetében jelentős előrelépésnek tekintjük. Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

DOI: 10.30790/mnyj/2025/04

A régi szövegek és egyéb produktumok felhasználása a korabeli térhasználat és térszemlélet, világlátás rekonstruálására nem új gondolat, a kognitív nyelvészeti keret, illetve a szövegelemzés modern technológiái azonban új lehetőségeket teremtenek a szisztematikus vizsgálatokhoz. A kognitív nyelvészetben a régi szövegek és térképek elemzése a régi korokban élt emberek téri tudásának megismerésére még viszonylag új eljárásnak számít, az ezt alkalmazó interdiszciplináris kutatási irány ugyanakkor gyorsan nagy lendületet vett. Több ókori és reneszánsz kori földrajzi tárgyú forrást elemeztek már abból a célból, hogy kognitív szemantikai megközelítéssel rekonstruálják az adott korszakra vonatkozóan az ún. hétköznapi földrajzi ismereteket *(common sense geography),* azaz az emberek általában vett földrajzi ismereteit. Itt idézhető többek között Flavio Biondo *Italia Illustrata* (kb. 1450) és Dionysius Periegetes *A világ leírása* (i. sz. 2. század) című művének az analízise (GÖRZ és mtsai 2018, ILYUSHECHKINA 2012, további elemzésekhez lásd GEUS–THIERING szerk. 2014; az ókori hétköznapi földrajzra irányuló TOPOI-projekthez lásd https://www.topoi.org/research-programm). Az ilyen jellegű szövegek elsősorban a makrotéri tudásról szolgáltatnak információt, vagyis többnyire az ókori és újkori hétköznapi emberek empirikusan megtapasztalt világán kívül eső helyek leírásai. A tér mikroszintjének, azaz az empirikusan megtapasztalt téri környezetről való tudásnak (vö. HARRISON 1996) a kognitív szemléletű vizsgálata a régi korok vonatkozásában egyelőre eléggé perifériku s területnek számít.

Írásunkban ehhez a viszonylag keveset kutatott kérdéskörhöz kívánunk adalékokkal szolgálni: azt vizsgáljuk, hogy miként érzékelték a szűkebb téri környezetüket a modernitás előtti emberek, illetve hogyan kommunikáltak róla. Ehhez egy kognitív nyelvészeti szempontból eddig nem vizsgált forrástípus, a középkori határjáró oklevelek szövegeit kezdtük el feldolgozni. Elemzésünket a magyar királyság egy meghatározott területére vonatkozó, s egy rövidebb időintervallumban készült oklevelekre szűkítettük. Az így egybeállt korpuszt a gépi szöveganalízis módszerével dolgoztuk fel, majd az annotált szövegek alapján vizsgáltuk a térszemlélet három lényeges aspektusát: a nézőpont és határkonceptualizáció, az irány- és távolságjelölés, valamint a helymegjelölések jellemzőit. Azt reméljük, hogy eredményeink nem csupán a középkori téri modellre vonatkozóan, hanem az oklevelek történeti és nyelvtörténeti feltárásában is hasznosíthatók.

2. A határjáró oklevelek

Az oklevelek meghatározott formában készült, jogi ügyletekhez kapcsolódó dokumentumok, melyek ugyanakkor típusukat és funkciójukat tekintve rendkívül sokfélék: adománylevelek, birtokösszeírások, határvitákat tárgyaló iratok, adásvételi szerződések stb. is vannak közöttük (SZENTPÉTERY 1930: 206, BORSA 1993,

KMTL. 504). Ezek az iratok tehát elsődlegesen jogbiztosító funkciót töltöttek be, ma viszont alapvető forrásai a birtoklástörténeti, jogtörténeti, családtörténeti, helytörténeti, történeti földrajzi, valamint a nyelv- és névtörténeti kutatásoknak is, különösen a magyar királyság korai időszakára (11–14. század) vonatkozóan. Mi azonban a továbbiakban — ahogy már említettük — a térszemlélet tanulmányozása céljából vizsgáljuk ezeket a szövegeket.

Téri információk sokféle típusú oklevélben előfordulnak, de az elemzésünk a továbbiakban egy speciális oklevéltípusra, az ún. határjáró oklevelekre fókuszál, amelyek e tekintetben kiemelkedően gazdag forrásnak számítanak. A határjáró oklevelek birtokadományozással, -eladással, -átruházással vagy -megosztással, örökléssel, határvitákkal kapcsolatos ügyek dokumentumai voltak, s a jogügyletek hitelesítésére és igazolására egy adott birtok határainak részletes leírását is tartalmazták. Írásunkban azt szeretnénk áttekinteni, hogy mit árulnak el ezek a szövegek a korabeli tér- és határkonceptualizációról, illetve hogyan konstruálódik meg bennük a téri információ nyelvileg.

Az oklevelek határleíró részeinek pontos értelmezéséhez fontos ismernünk e szövegek létrejöttének okait és körülményeit. Szem előtt kell tartanunk, hogy ezek az iratok kizárólag jogi kontextusukban értelmezhetők, céljuk ugyanis nem a térszemlélet, hanem a tulajdonviszonyok rögzítése volt. A középkorban a földtulajdon nem térképek és helyrajzi számok segítségével volt nyilvántartva,[1] ehelyett egy-egy birtok határait úgy tudták csak rögzíteni, hogy azokat szövegesen egy hivatalos iratban pontosan leírták.

Hangsúlyozni kell, hogy ezek a dokumentumok minden esetben konkrét határbejáráshoz kötődtek. A határjárás az az esemény volt, amikor egy adott birtok vagy birtokrész határait ténylegesen, fizikai értelemben — gyalogosan, lóháton vagy kocsival — végigjárták (SOLYMOSI 1976: 128–130). Az eljárás jellemzően a következőképpen zajlott:

1. Az adott területen joghatósággal rendelkező szerv részéről kiküldtek egy vagy több személyt a helyszínre, s jelen voltak a birtoküggyben érintett felek, valamint a szomszédos birtokosok is, hogy közösen megjárják és szükség esetén kijelöljék a birtok határait.[2] Erről a hivatal képviselői a helyszínen szöveges feljegyzéseket is készítettek (ECKHART 1914/2012: 83, 146, BORSA 1987: 39–40).

[1] A mai kataszteri rendszer története csak a 18. század végéig vezethető vissza, s a maihoz hasonló formájában csak a 19. század közepétől találkozunk vele (vö. MATÚZ 2010).

[2] A későbbi időkben a határjáráson helyi lakosok, jobbágyok, pásztorok stb. is részt vettek, s a helyi emberekben gyerekkoruktól tudatosították a határpontokat, határjeleket, és ezt a tudást továbbadták generációról generációra, ez ugyanis elengedhetetlen volt a tulajdonviszonyok fenntartásában a téri viszonyokat pontosan visszaadó térképek megjelenése előtt (SZABÓ I. 1969: 109–110, BEDE–SZARKA 2003: 53).

A legkorábbi olyan határjárások, amelyekhez kapcsolódóan már valamilyen térképvázlatot, skiccet is rajzoltak, a 15–16. század fordulójától kezdődően maradtak csak ránk (vö. PAPP-VÁRY–HRENKÓ 1989: 52–53).[3]

2. A helyszíni események után — amennyiben a jelenlévő érintett felek egyetértettek a határ kijelölésével — a birtokügylet igazolására a helyszínen készített feljegyzések alapján az illetékes oklevélkiadó szerv hivatalában kiállítottak egy oklevelet, amely többek között pontosan tartalmazta a megjárt határ szöveges leírását is. Az eljárás az irat megpecsételésével zárult, aminek következtében az oklevélben leírtak jogi erőre léptek (ECKHART 1914/2012: 28–36, 83, 146, KŐFALVI 2007: 84–89, SOLYMOSI 1998: 190).

3. Ha viszont a határokkal kapcsolatban valamelyik fél panaszt fogalmazott meg — például mert a kijelölt határ sértette az ő határait —, akkor nem állítottak ki oklevelet, hanem újabb tanúk és bizonyítékok bevonásával folytatódott az ügy (ECKHART 1914/2012: 146).

A határjárás során nem használtak sem térképeket, sem modern földmérési eszközöket — lévén egyik sem állt rendelkezésre (SZABÓ I. 1969: 120). Elsősorban a jelen lévő emberek tudására, emlékezetére, valamint — ha volt ilyen — a birtokra vonatkozó korábbi oklevelekre, illetve korábban kijelölt határpontokra támaszkodtak.

Két fontos körülmény adódik még a térszemlélet rekonstruálása szempontjából. Az egyik az, hogy a 13–14. századra kialakultak az oklevélírás formulái, azaz ettől az időtől nagyjából ugyanúgy kezdődtek, végződtek, ugyanazok a szófordulatok szerepeltek bennük (vö. SOLYMOSI 1998: 186–190), így elsősorban nem a szöveget fogalmazó írnok tehetségét, stílusát vagy irodalmi képességeit tükrözik. Ugyanakkor az adott földrajzi tér, a konkrét fizikai környezet nyilvánvalóan mégis hatással volt a szövegekre. Az pedig, hogy egy adott határpont vagy határvonal leírásakor milyen tereptárgyakat emeltek ki, s azokat miként írták le, már az írnokon is múlott.

A másik körülmény pedig — amely már átvezet az érdemi elemzéshez — az, hogy bár a határjárás során a résztvevők az adott területen beszélt népnyelv valamelyikét használták, a magyar királyság területén keletkezett oklevelek nyelve a középkorban szinte kizárólag a latin volt (vö. SOLYMOSI 1998: 191), ami viszont egyik oklevélírónak sem volt az anyanyelve, így az iratokat egy napi szinten használt, általában jól ismert, de mégis idegen nyelven kellett megfogalmazniuk. Az írnok nyelvtudásának a szintje nyilvánvalóan befolyásolta e szövegeket. Igaz, az

[3] Az írásos feljegyzések szerint már 1415-ben is készülhetett hasonló térképi rajz, de ez nem lehetett általános gyakorlat. Ráadásul ezek a bizottsági határjárás jegyzőkönyvi kiegészítéseképpen készült helyszíni vázlatok igen messze voltak még a modern értelemben vett térképektől, nem alaprajzi ábrázolások, hanem egyszerű útvonalvázlatok, amelyben a határ pontjai egymás után vannak feljegyezve (PAPP-VÁRY–HRENKÓ 1989: 9).

általunk vizsgált oklevelek kapcsán azt el lehet mondani, hogy azok megfelelő hivatali latinsággal íródtak, azt azonban nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni, hogy az idegen nyelv használata mégis valamiféle korlátot jelentett a téri információk nyelvi konstruálásában, s emellett bizonyos mértékben a latin nyelv struktúrája is befolyásolta a tér leírásának módját. Ez olyan változó, amit nem tudtunk a vizsgálat során kontrollálni, hiszen csak latin nyelvű szövegek keletkeztek és maradtak ránk a korszak okleveleiben.

Jelentőségük ellenére a középkori magyar királyságbeli határjárások és az azokat rögzítő oklevelek monografikus feldolgozása hiányzik, csupán a késő feudális viszonyokról készült átfogó feldolgozás TAKÁCS LAJOSnak köszönhetően, 17–19. századi levéltári forrásokra támaszkodva, alapvetően az etnográfia közelítésmódjával (1987). A középkori határjárások és határjáró oklevelek főbb vonatkozásairól és jelentőségéről SZABÓ ISTVÁN (1969) és MAKSAY FERENC (1971) településtörténeti munkáinak megfelelő részei adnak rövid összefoglalást (vö. még a középkori határjelölési módokról hat felvidéki város esetében TOMEČEK 2020).

A mi szempontunkból különösen tanulságosak azok a munkák, amelyek az oklevelekben szereplő határleíró részek szövegezési gyakorlatának alakulásával foglalkoznak. Ezekből kiderül, hogy a legkorábbi adománylevelek még jobbára a birtokok neveit sorolják, a birtokok határának bejárása ellenére részletes határleírások nélkül (vö. ECKHART 1914/2012: 17, LUKAČKA 2004: 61). Ahol mégis szerepel határleírás, az megelégszik a pontszerű határmegjelöléssel, azaz csak a legfontosabb határjeleket említi (ezzel találkozunk a tihanyi apátság alapítólevelében és a zobori apátság 1113-as oklevelében is, vö. HOFFMANN 2010: 23–38). Az ún. vonalszerű határleírás, amikor a szöveg a határpontok közötti szakaszokra vonatkozóan is megad információt, és általában véve részletezőbb a leírás, a 12. század utolsó harmadától, a 13. század elejétől ránk maradt határjáró oklevelekben jelenik meg (lásd LUKAČKA 2004: 61–62, vö. az Alsó-Fehér vármegyei Aszszonynépe (Asinip) 1177-es határjáró oklevele, Dl. 30571; a Pozsony vármegyei Csütörtökhely (Plavecký Štvrtok) 1206-os határjáró oklevele, Dl. 45). A garamszentbenedeki apátság többszörös átírásban fennmaradt, eredetileg 1075-ben keletkezett alapítólevele kapcsán épp a részletező határleírások — illetve a birtokokon élők kötelezettségeinek pontos ismertetése — miatt merült fel elsőként a gyanú, hogy 13. századi interpolált részeket is tartalmaz (vö. MARCZALI 1896: 116–117, SZŐKE 2015: 27). SOLYMOSI LÁSZLÓ az adománylevelek kapcsán utal arra, hogy a „XIV. században, a jobbágyrendszer kiépülése után az adománylevelek vitathatatlanul szürkébbekké válnak, elszaporodnak bennük a formulák, s ugyanakkor a birtokok lakóira vonatkozó adatok többnyire kimaradnak belőlük” (1976: 128). MARKALY ARANKA az erdélyi oklevelek kapcsán mutatta ki, hogy az Árpád-korhoz képest az Anjou-korban megjelent a határjelek számozása

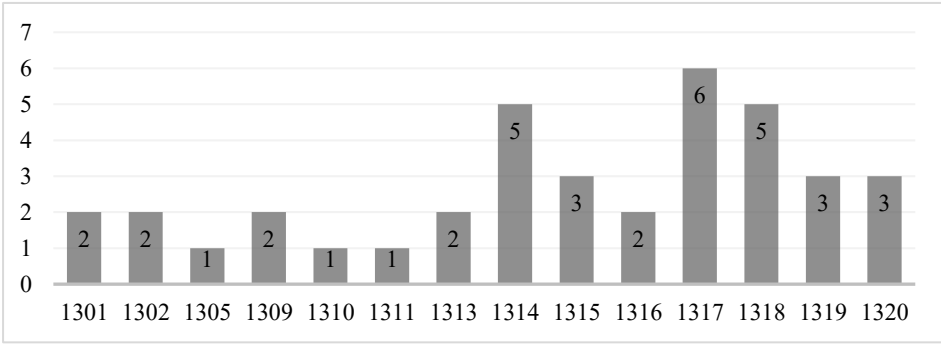
(prima, secunda, tertia meta), illetve a fő határjelek kiemelése *(capitalis)* (2013). A határ nyelvi megkonstruálásában tehát változás történt, ami nem feltétlenül a térszemléletben bekövetkező változást tükrözi, inkább az okleveles gyakorlat megváltozásával magyarázható (erről részletesebben lásd ECKHART 1914/2012: 17–20).

Valamennyi idézett munka kitér a határjáró okleveleknek a korabeli téri viszonyok és térszemlélet kutatásában való felhasználhatóságára, de ez irányú vizsgálatokra csupán szórványos példákat találunk. KRISTÓ GYULA a térszemlélet egy speciális szintje kapcsán mutatott példát arra, hogy miként használhatók e tekintetben a középkori források. KRISTÓ a kora középkori táj fogalmát, azaz a településnél nagyobb, országnál kisebb, köztes térelemek szemléletét, illetőleg az igazgatási jellegű térszervezés (a tartományok és a szakigazgatási térszervezés) sajátosságait vizsgálta a magyar királyságra vonatkozóan a forrásokban megőrződött középkori helynévanyag felhasználásával (2003). Az oklevelek révén ugyanakkor betekintést nyerhetünk abba is, miként érzékelték és írták le szűkebb földrajzi környezetüket, illetve magát a határt a középkori emberek, ezt a kérdést azonban közvetlenül csak kevesen érintették. Jellemzően a középkori település- és birtokviszonyok rekonstrukciójára irányuló vizsgálatok mellékszálaként kerül elő egyetlen oklevél vagy egy adott település határjáró oklevelei kapcsán ez a szempont. Itt említhető TÓBER MÁRTA tanulmánya, aki Cegléd középkori határvitáinak kapcsán arra is kereste a választ, hogy milyen tájtörténeti szempontból hasznosítható információk nyerhetők ki egy határjáró oklevél elemzéséből (2015). BEDE ÁDÁM és SZARKA JÓZSEF a Csongrád megyei Fábiánsebestyénhez tartozó Rekettyés-rét 1523-as határjáró okleveléhez kapcsolódva, a határjárás megismétlése alapján tettek fontos megállapításokat a korabeli térszemlélet különböző aspektusairól (2003, vö. még többek között SZABÓ D. 1954, GYÖRFFY 1956, KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006, BOCSI 2006, a határjáró oklevelek környezettörténeti vonatkozású felhasználásához lásd még pl. ZATYKÓ 2010).

Az alapvetően történettudományi irányultságú vizsgálatok mellett a határleírások tulajdonnevei a nyelvtörténet és a történeti névkutatás számára is fontos forrásanyagot jelentenek. Ezek a munkák azonban jellemzően a nevekben megjelenő térszemlélet vonatkozásaira koncentrálnak (pl. a nevekben szereplő helyzetviszonyító elemek, *alsó, felső, külső, belső* stb. vagy épp a vízfolyások szakasznevei kapcsán), magának az oklevélszövegnek a tanulságaival céljaiknak megfelelően nem igazán foglalkoznak (de vö. pl. a nevek oklevélbe foglalása kapcsán HOFFMANN 2004, SZŐKE 2009). Írásunkban mi épp erre teszünk kísérletet.

3. A vizsgált korpusz és feldolgozása

Vizsgálatunk során a szepesi káptalan által 1301 és 1320 között kiadott oklevelek határleírásait elemeztük.[4] Ebből az időszakból összesen 38 hiteles határjáró oklevél áll a rendelkezésünkre.[5] (Az oklevelek évek szerinti eloszlását lásd az 1. ábrán.) A 38 oklevélben 39 határjárás szerepel.[6]

1. ábra. A feldolgozott oklevelek évek szerinti eloszlása

A szövegeket az oklevelek fotómásolata alapján dolgoztuk fel[7] (az oklevélkiadásokat és regesztákat is figyelembe véve, RegSlov., HOklt., AOklt.), különösen ügyelve a latin szöveg lehető legpontosabb — az esetleges tollhibákat, helyesírási és nyelvtani hibákat is megőrző — visszaadására. A 39 határjárás elsőre viszonylag korlátozott korpusznak tűnhet, de azzal, hogy az elemzést egyetlen hiteleshelyre és két évtizedre korlátoztuk, az volt a célunk, hogy térben és időben homogén mintát tudjunk elemezni. A későbbiekben azonban tanulságos lenne majd

[4] Az évkör kiválasztását a fennmaradt oklevelek száma, valamint a forráskiadások, regeszták elérhetősége mellett az is motiválta, hogy a 14. század elejére a szepesi káptalan határjárások végzésével kapcsolatos tevékenysége lényegében rutinszerűvé vált, így feltételezésünk szerint ekkor már a tipikusnak mondható sémák jelennek meg bennük.

[5] 1301: Dl. 13471, Dl. 83152; 1302: Df. 281693, Dl. 68885; 1305: Dl. 39628; 1309: Df. 272373, Dl. 1733; 1310: Dl. 40598; 1311: Dl. 39441; 1313: Df. 262668, Dl. 70455; 1314: Dl. 1855, Dl. 26089, Dl. 63635, Dl. 83168, Dl. 83169; 1315: Df. 251676, Df. 258615, Dl. 68777; 1316: Df. 280078, Dl. 66656; 1317: Df. 262673, Df. 269070, Dl. 63639, Dl. 68779, Dl. 71624, RegSlov. 2: 121; 1318: Df. 262692, Dl. 25070, Dl. 64578, Dl. 84757, RegSlov. 2: 162–163; 1319: Df. 271034, Dl. 73383, Dl. 74862; 1320: Df. 268443, Dl. 2018, Dl. 70151.

[6] A Dl. 40598-as jelzetű oklevélben egy birtokmegosztásról van szó, így az két külön határjárást is tartalmaz (vö. AOklt. 2: 399). Megemlítendő még, hogy a Df. 262692-es oklevélben nem egy klasszikus értelemben vett határjárást találunk ugyan, hanem egy birtok szomszédságának a leírását, de a térszemléletre vonatkozóan ez a szöveg is hasonlóan tanulságosnak bizonyult, ezért ezt belevettük a korpuszba, s az egyszerűség kedvéért erre is határjárásként utalunk.

[7] Két oklevél esetében nem állt rendelkezésünkre fényképmásolat, ezeket a RegSlov. szövegkiadása alapján elemeztük.

más oklevélkiadó műhelyek és más korszakok anyagát is bevonni az elemzésekbe, összevetve azokat a jelenlegi eredményeinkkel.

A munka során első lépésként az oklevelek határjáró részeinek latin szövegeit dolgoztuk fel. Annak érdekében, hogy könnyen kutatható formára hozzuk őket, a bölcsészettudományban a szövegek gépi elemzésére általánosan használt TEI XML-alapú jelölőnyelvet alkalmaztuk. A szövegek feldolgozása négy főbb fázisban történt.

1. Az annotálás során először egy szerkezeti szegmentálást hajtottunk végre: elkülönítettük az egyes határszegmenseket, vagyis az egyik határponttól a következőig terjedő szakaszokat. Ezeken belül három alegységet különítettünk el: az irány-, a távolság- és a helymegjelölő frázisokat.

2. Emellett kidolgoztunk egy tartalmi taxonómiát is, amely segítségével a fenti szerkezeti alegységeket szemantikai szempontból tovább tudtuk részletezni. Megjelöltük az égtájakat, a mért és becsült távolságokat kifejező szavakat, valamint a határ térbeli haladását kifejező mozgásigéket, és külön elemeztük a tulajdonnevek és a földrajzi köznevek egyes típusait is helyfajták szerint, valamint a névmási szerkezeteket és a relációs főneveket.

3. A tartalmi taxonómia mellett a földrajzi köznevek és a tulajdonnevek kapcsán egy funkcionális besorolást is elvégeztünk. Ennek a segítségével azt jelöltük, hogy egy adott objektum elsődleges vagy másodlagos referenciapontként jelenike meg a határleírásban annak alapján, hogy mi a szerepe: közvetlenül érinti-e a határt, vagy csupán a tájolásban, azonosításban segít. Például az *in parvo flumine quod flumen veniet de ipsa Vyfolu vel Nemutfolu vocata* 'egy kis folyóban, amely folyó az említett Vyfolu-nak, avagy Nemutfolu-nak nevezett [faluból] jön'[8] szerkezetben (Df. 269070) a vízfolyás elsődleges referenciapont, hiszen abban halad a határ, Újfalu vagy más néven Németfalu viszont másodlagos referenciapontnak tekinthető, hiszen csak a vízfolyás azonosításában vesz részt. A referenciapontokat jelölő szerkezeteken belül a rész-egész viszonyokat is kódoltuk az olyan kifejezésekben, mint pl. az *in ipso cacumine montis* 'a hegynek ugyanezen a csúcsán' (Df. 262668).

4. Végül a tulajdonneveket kivéve minden tartalmas szóhoz hozzárendeltünk egy latin szótári alakot (lemmát) is, ami a lekérdezések során áthidalta a helyesírási és ragozási variánsok közötti különbségeket, és lehetővé tette a megbízható szógyakorisági elemzéseket.

Az analízis során használt taxonómia szerkezetét lásd a 2. ábrán.

[8] Annak érdekében, hogy a térszemléletre vonatkozó információk lehetőség szerint mind pontosabban megjelenjenek, a latin idézetek fordítása során a tartalmi hűség mellett törekedtünk a szöveghűség megőrzésére is.

I. szerkezeti szegmentálás	II/A. tartalmi taxonómia	II/B. funkcionális taxonómia

• határszegmensek (boundary-segment)
• alszegmensek
  • iránymegjelölés (direction)
  • távolságkifejezés (distance)
  • helymeghatározás (locus)
	• égtájak (#card)
	• irányjelölő szavak (#dir)
	• távolságkifejező szavak (#dist)
	• mozgást kifejező igék (#mot)
	• földrajzi köznevek (#loc)
	• relációs főnevek (#rel)
	• névmási utalások (#pron)
	• tulajdonnevek (#prop)
	• szekvenciajelölő szavak (#seq)
		• elsődleges referencia (#ref.prim)
		  • rész (#ref.prim.part)
		  • egész (#ref.prim.whole)
		• másodlagos referencia (#ref.sec)

2. ábra. Az analízis során használt taxonómia szerkezete

Mintaként a 3. ábrán a Dl. 83152-es oklevél 1. határszegmensének elemzése látható: elsőként a latin szövegrészlet, illetve annak a magyar fordítása szerepel, majd az XML-formátumú feldolgozása, illetve annak egy olvashatóbb, CSS-alapú megjelenítése.

prima meta incipit in quodam vado seu portu super fluvium Sygriche vocatum ubi sunt due mete terree a parte septemtrionali
'az első határjel egy bizonyos gázlónál, avagy révnél kezdődik a Sygriche-nek nevezett folyón, ahol az északi oldalon két földhatárjel van'

```
<seg n="1" type="boundary-segment">
  <w ana="#seq" lemma="primus">prima</w> meta <w ana="#mot" lemma="incipio">incipit</w>
  <seg type="locus">in quodam <w ana="#rel #ref.prim.part" lemma="vadum">vado</w> seu <w ana="#rel
  #ref.prim.part" lemma="portus">portu</w> super <w ana="#loc.hydr #ref.prim.whole"
  lemma="fluvius">fluvium</w> <placeName ana="#prop.loc.hydr">Sygriche</placeName> vocatum</seg>
  ubi sunt <seg type="locus">due <w ana="#loc.mark #ref.prim.whole" lemma="meta">mete</w> terree</seg>
  <seg type="direction">a parte <w ana="#card.main" lemma="septentrionalis">septemtrionali</w></seg>
</seg>
```

1 PRIMA meta **incipit** *(in quodam vado seu portu super* fluvium Sygriche *vocatum)* ubi sunt *(due* mete *terree) (a parte* septemtrionali*)*

3. ábra. A szöveganalízis eredménye

Az annotálásra azért volt szükség, mert lényegesen gyorsabb és pontosabb elemzést tesz lehetővé, mint a kézi feldolgozás. Ennek révén ugyanis egyszerűen lekérdezhetők és listázhatók azok az információk, amikre szükség lehet egy-egy kérdés tárgyalásakor, például hogy a vizsgált határjárásokban a különböző helyfajták megnevezésére hány esetben alkalmaztak csak földrajzi köznevet, csak tulajdonnevet vagy a kettő kombinációját; hány és milyen fajta mozgásigét használtak a határ vonalának a leírására; milyen komplexitású egy-egy helynek a meghatározása; milyen iránykifejezések fordulnak elő a korpuszban stb. A szövegelemzés során ugyanakkor néhány kényszerű döntést is meg kellett hoznunk:

a népnyelvinek megnevezett szavakat például amennyiben a latin fajtajelölőjével azonos szemantikai tartalmú volt (pl. *ad quandam planiciem montis vulgariter byrcz vocatam,* Dl. 64578; *ad unum rubum vulgariter gemulchen vocatum,* Dl. 84757; *in superiori parte obstaculi aque vulgariter gaat nuncupati,* Dl. 68779), közszóként elemeztük, egyéb esetekben tulajdonnévnek tekintettük; a latin fajtajelölő + személynév szerkezetek kapcsán — a latin szöveg értelmezése, a nevek továbbélése stb. alapján — minden esetet egyedileg ítéltünk meg.

4. A térszemlélet elemzése a határjáró oklevelekben

A szövegelemzés során a 38 oklevél 39 határjárásában 297 határszegmenst különítettünk el. Egy határszegmensként értelmeztünk minden olyan leírást, ami egy határponttól egy másik határpontig való eljutást írt le. Egy határszegmensként elemeztük például a *prima eius meta incipit a fonte qui est in latere cuiusdam montis sub castro existentis et locacionem habet inter Heinburgh [et] Tarcha* 'az első határjele egy forrástól kezdődik, amely a vár alatt lévő bizonyos hegy oldalában van, és Heinburgh és Tarcha között foglal helyet' szövegrészt (Df. 280078). A vizsgált határjárások — összefüggésben többek között a birtokmérettel, a terület földrajzi jellegzetességeivel, illetve azzal, hogy teljes határt vagy csak határszakaszt dokumentálnak — e tekintetben nagy szórást mutatnak: vannak 3-4 szegmensből állók, de vannak olyanok is, amelyekben 13-16 határszegmens is szerepel (az átlag: 7,62 szegmens/határjárás, a szórás: 3,56).[9] A 297 határszegmensben 199 irányt kifejező, 28 távolságot jelző és 690 helyet leíró frázis szerepel. A helyet leíró frázisok önmagukban is változatos képet mutatnak. Nagyon gyakran előfordul, hogy egy határpontot egyetlenegy helyet megjelölve fejeznek ki (507 esetben, pl. *a lapide acuto* 'a hegyes kőtől', Df. 258615; *super angulum unius rubeti quod vulgariter erestwyn dicitur* 'egy sarjerdő szegleténél, amelyet népnyelven erestwyn-nek mondanak', Dl. 66656; *ad quendam ryvulum Goblewech vocatum* 'egy bizonyos Goblewech-nek nevezett patakhoz', Dl. 40598). De vannak olyan esetek is, amikor egy határpont meghatározásakor egy vagy több érintkező vagy közeli helyre is utalnak. A bekezdés eleji idézet egyetlen határelemet leíró frázisában például 5 helymegjelölés szerepel: a *fons* 'forrás' és a *latus montis* 'a hegy oldala' elsődleges referenciapontként (utóbbiban rész-egész viszony is tükröződik), a *castrum* 'vár', a *Heinburgh* és a *Tarcha* pedig másodlagos referenciapontként. Összességében a vizsgálat során elemzett határjárásokban 886 konkrét helymegjelölést találtunk (a névmási visszautalásokat is idevonva ez a szám 943).[10]

[9] A több határszegmens nem feltétlenül jelent hosszabb határt, csupán részletesebben leírt határról van szó.

[10] A földből és kőből megalkotott mesterséges határjelek esetében természetes volt, hogy belőlük kettő vagy három került egymás mellé, de ezeket ebben a vizsgálatban minden számítás során egyetlen határelemnek tekintettük, mivel jellemzően együtt jelölték az adott határpontot.

A továbbiakban három fő szempontra koncentrálva azt mutatjuk be röviden, hogy a korabeli térszemlélet és határkonceptualizáció hogyan jelenik meg a szövegekben.

4.1. Nézőpont, illetve a határ és a tér konceptualizációja

Az emberek különböző térmodelleket használhatnak, amelyek a térről való kommunikációt is meghatározzák. A mindennapi térélmény legtermészetesebb módja az ún. hodologikus perspektíva, vagyis a tér egydimenziós, útvonalként való felfogása, amely a térben haladó személy A pontból B pontba vezető útját követi. Ennek révén a tér meghatározott pontjai mentén konceptualizálódik egy térrész, ezekre támaszkodunk a térben való tájékozódás során *(node navigation strategy)* (FREJMAN 2018: 102, PURVES 2010: 145, POISS 2014: 84). Ettől teljesen eltér az ún. madártávlati vagy kartográfiai perspektíva, ami lényegében egy magasabb pontról való „lenézés"-ként értelmezhető, s ennek megfelelően összetettebb, panorámaszerű képet ad a térről. Ez jelenik meg a mai nyugati társadalmak térszemléletét alapvetően meghatározó, a tér kétdimenziós reprezentációját nyújtó, méretarányos térképeken és a műholdképeken is (FREJMAN 2018: 101). A domináns perspektívával összefüggésben a tér statikus vagy dinamikus entitásként is felfogható, más oldalról a határ konceptualizálható a hely hiányaként, végpontként, de akár önálló térbeli objektumként is; illetőleg konkrét helyként vagy absztrakt entitásként egyaránt (BLOMBERG–THIERING 2016: 174, ILYÉS 2004). A kérdés az, hogy mindebből mi jelenik meg a vizsgált oklevelek határleíró szövegrészeiben.

A kérdés megválaszolásához azt érdemes figyelembe vennünk, hogy a középkorban nem álltak rendelkezésre még pontos térképek, illetve pontos földmérési eszközök, ezek majd a 18. század vívmányai lesznek (SZABÓ I. 1969: 120, KLINGHAMMER 2005, HOLLÓ 2008: 6–13). A madártávlati perspektíva azonban — ahol ez lehetséges volt — a magaslati helyekről (kiemelkedésről, épületről) lenézve a legkorábbi időktől jelen volt. Az oklevelek azonban ennek ellenére nem fentről írják le a birtokokat, még azokon a helyeken sem, ahol erre bőven lett volna alkalmas magaslati pont. Ehelyett a határjárás természetéhez kapcsolódóan a domináns perspektíva a hodologikus nézőpont.

Ennek megfelelően a határjáró szövegrészek nem a birtoktestről, az azt alkotó területekről adnak áttekintést, ehelyett azok a helyek lesznek (esetlegesen) megemlítve, amelyeket a határjárás során érintettek (ez a szemléletmód — ahogy már utaltunk rá — a legkorábbi térképi ábrázolásokat is meghatározta, vö. a 3. lábjegyzetben írottakat). A határjáró szövegrészeket pedig az emberi haladás ritmusának megfelelően a szigorú linearitás jellemzi: pontokra, tereptárgyakra és a közöttük lévő haladás jellegére utalva. A linearitást erősítik az olyan kifejezések, mint *et deinde* 'és azután', *et dehinc* 'és ezután', *et abinde* 'és onnan' stb.

Ezzel összefüggésben a határt magát is dinamikus entitásként konceptualizálták, amelyet a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL és a MOZGÁS sémára támaszkodva konstruáltak meg (vö. pl. *et in eadem magna via procedit usque fluvium Lybetin nominatum versus Plaucha deinde in eodem fluvio Lybetin descendendo cadit in aquam Poprad* 'és [a határ] ugyanazon a nagy úton halad Plaucha felé a Lybetinnek nevezett folyóig, azután ugyanazon Lybetin folyóban lefelé ereszkedve a Poprad [nevű] vízbe jut', Dl. 68885; vö. LAKOFF 1987: 277–278), hasonlóan a határjárás folyamatában részt vevő emberek valódi gyaloglási élményéhez.

A vizsgált határjárásokban ebből a szempontból kiemelt szerepe van a határ mozgására vonatkozó 484 igének. Indulásra utal az *incipio* 'kezdődik' 39 alkalommal. Az előre haladásnak különböző módozatai jelennek meg: az általános előre haladás (*vado* 'megy' 52 alkalommal, *procedo* 'halad' 31 alkalommal, *tendo* 'tart valamerre' 29 alkalommal, *curro* 'fut' 16 alkalommal, *vergo* 'tart valamerre' 6 alkalommal) mellett bizonyos igék jelentésszerkezetében az átkelés, a ki- és belépés mozzanata kerül előtérbe (*transeo* 'átmegy' 46 alkalommal, *cado* 'beleesik' 25 alkalommal, *exeo* 'kilép' 17 alkalommal, *intro* 'belép' 8 alkalommal).[11] Az együttesen 8 alkalommal előforduló *salio* 'ugrik' (3), *insilio* 'beleugrik' (3), *transilio* 'átugrik' (2) igék jelentése szemléletesen fejezi ki a határ vízen vagy úton való átlépését. Az igék egy része irányváltásra is utal: *flecto* 'kanyarodik, fordul' 8 alkalommal, *reflecto* 'visszakanyarodik' 6 alkalommal, *declino* 'lekanyarodik, letér' 5 alkalommal, *revertor* 'visszafordul' 5 alkalommal, *circumeo* 'körüljár' 5 alkalommal, *verto* 'fordul' 3 alkalommal. A vertikális mozgás szintén hozzátartozik néhány ige szemantikai tartalmához: *ascendo* 'felmegy' 42 alkalommal, *descendo* 'lemegy' 44 alkalommal. A határ tehát az ember mozgását követve lefelé ereszkedik, felfelé kapaszkodik, átkel a patakon, kiér a tisztásra stb. Végül a megérkezés mozzanatát fejezik ki a *pervenio* 'eljut, megérkezik' 24 alkalommal, illetve a *venio* 'jön' 8 alkalommal. A már említett *revertor* és *reflecto* jellemzően záró szegmensben szerepel, s a határvonal lezárására, önmagába záródására utal; ebben a funkcióban áll a 27 alkalommal szereplő *termino* 'véget ér' is. Bizonyos határozószók (*abinde* 'onnan', *abhinc* 'innen') és elöljárószók (*de* '-ról/-ről', *ad* '-hoz/-hez/-höz') szintén a mozgás irányára utaló jelentéskomponenseket hordozzák. Mindennek köszönhetően a határ lényegében egyfajta itinerként konceptualizálódik: van eleje, iránya, fordulópontjai és vége.

A határ középkori fogalma ugyanakkor más szempontból sem esett egybe azzal, ahogyan ma a határokról gondolkodunk. Nem absztrakt geometriai vonalként jelenik meg ugyanis,[12] hanem maga is konkrét térelem: a terep természetes adottságaihoz igazodó zóna, amely meghatározott pontokkal ténylegesen, fizikailag

[11] A legkisebb elemszámú igék felsorolásától itt eltekintünk.

[12] A geodéziailag kitűzött töréspontok közötti egyenesek láncolataként felfogott határ fogalma — összefüggésben a földmérés és -nyilvántartás, valamint a térképezés fejlődésével — majd csak a 18. századtól kezd kialakulni (vö. PARÁDI–SUBA–VEDÓ 2011: 35).

jelölve van, azokat köti össze (ehhez lásd SZABÓ I. 1969: 107), vö. pl. *et ibi predicta meta de antedicta aqua Poprad facit exitum et cursum ad dictum rivulum inferiorem et de eodem rivulo exit et facit transitum et cursum versus partem meridionalem et currit per silvas per montes et colles et per magnum spacium eundo quousque cadit ad caput cuiusdam fluvii Nenepotoka vocati et deinde descendendo usque ad metas cuiusdam terre Peturmezey vocatum* 'és ott a korábban említett határ kilép az előbb említett Poprad [nevű] vízből, és az említett alsó patakhoz fut, és kilép ugyanabból a patakból, és a déli oldal felé áthaladva fut, és erdőkön, hegyeken és dombokon át fut, és nagy távolságon keresztül haladva, [addig,] amíg egy bizonyos Nenepotoka-nak nevezett folyó fejéhez nem ér, és azután lefelé ereszkedve egy bizonyos Peturmezey-nek nevezett föld határjeleiig [megy]' (Dl. 68885). A határ ugyanakkor nem kizárólagosan a tárgyi jelölőkön nyugodott, legalább ilyen fontos szerepe volt az emberi emlékezetnek is.

4.2. Irányok és távolságok

Az objektumok közötti viszonyok, irányok különböző vonatkozási keretek alapján adhatók meg. Általánosságban a térbeli jelölés három különböző referenciakeretre épül (LEVINSON 2003), amelyek nyelvileg is kódoltak. Az egocentrikus referenciakeret a jelenet résztvevőihez viszonyít, a beszélőhöz képest értelmeződnek az irányok, tőle van valami jobbra/balra; az intrinzikus referenciakeret külső dolgokhoz, például utakhoz vagy tájékozódási pontokhoz viszonyít, azokhoz képest van valami jobbra/balra stb. Ezt a kettőt együttesen relatív referenciakeretként is említik. Az abszolút referenciakeret érvényesítésekor abszolút irányokat, például égtájakat alkalmazunk az irányok kifejezésekor. Az elemzett határjárásokban mindhárom vonatkoztatási kerettel találkozunk.

Az irányjelölés egyik tipikus esetének tekinthetők azok a kifejezések, amelyekben IRÁNY jelentésű lexéma szerepel, ide tartozik a határvonal menetét leíró 199 irányjelölő frázis. Ezen belül a 161 horizontális iránymegjelölés 93,79%-ában, 151 esetben az abszolút keretre támaszkodva, égtájakkal fejezték ki az irányt (pl. *ad orientem* 'kelet felé', *versus plagam equinoccialem* 'a keleti égtáj felé', *versus septemtrionem* 'észak felé', *versus aquilonem* 'észak felé', *ab occidente* 'nyugat felől', *ex parte meridionali* 'a déli oldalról').[13] Ennek során, amint a példák is jelzik, jellemzően az adott útirányhoz legközelebb eső fő égtájat adták meg. Összetettebb, közbülső irány megjelölésére a vizsgált 39 határleírás-

[13] További 23 esetben az égtájra való utalás az irányfrázisokon kívül, konkrét helymegjelölésekben is szerepet játszik, pl. *una a parte meridionali comitis Stephani et filiorum eius alia a parte septemtrionali comitis Danus* '[a két földhatárjel közül] az egyik a déli oldalon, Stephanus comes és fiai felől, a másik az északi oldalon, Danus comes felől [van]' (Dl. 83169), *inter fontem qui fluit ad orientem et laneos populorum de Menartwaltdorph* 'a kelet felé folyó forrás és a Menartwaltdorph-i népek telkei között' (RegSlov. 2: 162–163).

ban csupán egyetlen példa van (*inter meridiem et occidentem* 'dél és nyugat között', RegSlov. 2: 162–163), egy további példában pedig a kiinduló és a célirány együttes alkalmazását találjuk (*ab occidente ad meridiem* 'nyugatról dél felé', Dl. 39628). Az abszolút referenciakeret irányai kapcsán ugyanakkor GYÖRFFY GYÖRGY felvetette, hogy a középkorban minden valószínűség szerint nem használtak rögzítettégtáj-irányokat, ehelyett az adott évszak csillagászati viszonyaihoz igazodva értelmezték azokat, vagyis az adott napálláshoz tájolták az irányt: amerről a Nap felkelt, arra volt kelet. Ebből adódóan mikor keleti irányra utalnak, az jelölhetett délkeletet is, és ugyanígy a nyugat vonatkozhatott északnyugati irányra is (1956: 410–411), a Kárpát-medencében ugyanis a napkelte iránya a nyári és téli napforduló ideje között jelentős ívet jár be: Szepesváraljára kiszámolva például a két szélső érték között nagyságrendileg 70 fok a különbség.[14] De a határjárás során kijelölt vagy megnevezett határelemek ezt a relativitást mindig korrigálták, s egyértelművé tették a határ haladásának az irányát.

A horizontális irányok megjelölésében a relatív keret használatára a vizsgált 39 határleíró részben mindössze 3 határjárás 4 példája szerepel, ezek mindegyike valódi relatív (egocentrikus) irányjelölés: *ad partem dexteram* 'a jobb oldal felé' (Dl. 2018), *ad partem dextram* 'a jobb oldal felé' (Dl. 73383), két említéssel ugyanabból az oklevélből *ad sinistram partem* 'a bal oldal felé' (RegSlov. 2: 121).[15] További 2, egymással összefüggő határjárás 4 megfogalmazásában az intrinzikus, tereptárgy alapú és az abszolút keret egymást erősítő, egyértelműsítő kombinációjával találkozunk, pl. *versus meridiem seu castrum Scepusiense* 'dél felé, avagy a szepesi vár felé' (Df. 271034), *versus castrum predictum et plagam meridiei* 'az előbb említett vár és a déli égtáj felé' (Dl. 83168).[16]

A határ mozgásának iránya a viszonyítási pont vagy célpont prepozíciós megadásával, azaz az intrinzikus keret alkalmazásával is kijelölhető, erre az előbbiekhez hasonló nagyságrendű példa (202) szerepel a vizsgált 39 határjárásban, pl. *ad partes Gylnchbania* 'Gylnchbania vidéke felé' (Df. 269070), *ad unum magnum portum* 'egy nagy révhez' (Dl. 84757), *versus fluvium Tharcha* 'a Tharcha folyó felé' (Dl. 68779).

A határ vertikális irányú mozgásának kifejezésére az *infra* 'lefelé', a *supra* 'felfelé' és a *sursum* 'felfelé' határozószók összesen 28 alkalommal szerepelnek:

[14] Vö. https://www.suncalc.org. Az efféle „pontatlanság" egyébként nem meglepő, természetszerűen adódik az emberi elme működéséből, amely nem a modern térképek módjára tárolja a téri információkat — még a jól ismert helyszíneknél is előfordulnak „torzítások" irányok és távolságok vonatkozásában stb. (vö. RESZEGI 2022: 90–91).

[15] További 2 esetben nem a határ irányának a kifejezésekor, hanem helyek leírásakor használatos ez a fajta iránymeghatározás: *ad quendam rivulum a sinistris* 'egy bizonyos bal felől eső patakhoz' (Dl. 68885), *in sinistra valle* 'a bal [oldali] völgyben' (Df. 269070).

[16] Az irányok magukban a helynevekben nem jelentek meg a korpuszban.

(currit) infra ’lefelé fut’ (Df. 280078), *(vadit) supra* ’felfelé megy’ (Dl. 25070), *(tendit) sursum* ’felfelé tart’ (Dl. 1855). 9 esetben pedig nomen actionis fejezi ki a vertikális irányt: pl. *in ascensu montis* ’a hegy emelkedésén, ti. a hegyen felfelé menet’ (Dl. 83169), *descensu rivuli* ’a patak leereszkedésén, ti. a patakon/a patak mentén lefelé menet’ (Dl. 1855).[17] Ezeknek az iránymegjelöléseknek a vonatkozási keretekbe való besorolása nem egyértelmű, ez egyrészt magának a FEL-LE viszonynak a megítéléséből adódik, másrészt viszont az itt megjelölt irányok nyilvánvalóan nem szó szerinti értelemben vett vertikális haladásra utalnak, hanem azt jelzik, hogy az előrehaladás közben változás történik a szintkülönbségben. Valójában ezek a szerkezetek minden esetben egy tereptárgy saját belső tengelyéhez kötött, intrinzikus keret alkalmazásaként értelmezhetők, vö. pl. *in eodem fluvio Criva vadit supra usque ad caput eiusdem Criva* ’ugyanabban a Criva [nevű] folyóban felfelé megy, egészen ugyanazon Criva fejéig’ (Dl. 25070).

Az antropológiai nyelvészeti vizsgálatok szerint a relatív referenciakeret (egocentrikus, intrinzikus) dominanciája többnyire zártabb terekhez, a városias társadalmakhoz kötődik, míg az abszolút referenciakeret dominanciája inkább azokra a társadalmakra jellemző, ahol a téri környezet az ember által kevésbé átalakított, strukturált (BORODITSKY 2009, LEVINSON és mtsai 2002, erről összefoglalóan lásd RESZEGI 2022: 108–110). Ez alapján a középkori magyar királyság lakóinak térszemlélete ebből a szempontból köztes jellegű, legalábbis ami a határjáró oklevelek iránymegjelölési gyakorlatát illeti.

Távolságokra vonatkozó utalásokkal a vizsgált határjárásokban 28 alkalommal találkozunk, de ennek kapcsán elmondható, hogy természetszerűen még nem használták a mai metrikus mértékegységeket. A távolságok megadása jellegzetesen hozzávetőleges, inkább csak nagyságrendet jelölnek (22 esetben), pl. *per bonum spacium* ’egy jókora távolságon át’ (Dl. 13471), *non per magnum spatium* ’nem nagy távolságon át’ (Dl. 25070), *per parvum spacium* ’egy kis távolságon át’ (Dl. 66656), *in modico spacio* ’csekély távolságon’ (Df. 281693), *per competens spacium* ’megfelelő távolságon át’ (Dl. 83168) stb. Minthogy a következő határpont meg volt határozva, úgy tűnik, jellemzően ez a hozzávetőleges távolságmegjelölés is elegendő volt, ugyanis a vizsgált anyagban csupán 6 esetben adták meg a korban használatos többé-kevésbé egzakt mértékkel a távolságokat: pl. *ad spacium unius sagitte iactus* ’egy nyíllövésnyi távolságra’ (Dl. 71624; kb. 120 méter, vö. BOGDÁN 1978: 129), *per unum iactum sagitte* ’egy nyíllövésen át, ti. egy nyíllövésnyi távolságon át’ (RegSlov. 2: 162–163), *ad spacium iactus duarum sagittarum* ’két nyíllövésnyi távolságra’ (Dl. 71624), *bene ad unam aratri reversionem* ’jó egy ekefordulónyira’ (Dl. 73383; vö. BOGDÁN 1978: 145–

[17] További 5 esetben helyek meghatározásában melléknévként szerepel ez a szemantikai tartalom (*superior* ’felső’, *inferior* ’alsó’), pl. *in superiori parte pontis* ’a híd felső részén’ (Dl. 71624), *ad dictum rivulum inferiorem* ’az említett alsó patakhoz’ (Dl. 68885).

150), *per spacium quadraginta octo cubitorum* ’negyvennyolc könyöknyi távolságon át’ (Dl. 68779; BOGDÁN 1978: 103–117), *in longitudine unius iugeris* ’egy hold hosszúságban’ (Dl. 1855; a *iugerum* ’az a földterület, amelyet egy igafogattal egy nap alatt meg lehet szántani’, alapvetően területmérték, itt viszont távolságjelölésként, egy szántóhosszként szerepel, kb. 225 méter, vö. BOGDÁN 1978: 126–128).[18] Ezek egy része is inkább szemléletes, testi tapasztalatból merített becslés lehet — különösen az előbb említett példáknál (nyíllövés, ekeforduló) számolhatunk ezzel.

4.3. Viszonyítási pontok, helymegjelölések

Amint láttuk, a határ meghatározott tereppontok, viszonyítási pontok közötti útvonalként jelenik meg. Ehhez igyekeztek olyan tereptárgyakat megjelölni, amelyek világosan meghatározták két birtok, birtokrész vagy település határait az adott területet ismerők számára. A határjelöléshez gyakran használtak természetes objektumokat (pl. *in monte* ’a hegyen’, Dl. 39441; *iuxta caput trium foncium* ’három forrás feje mellett’, Dl. 2018; *ad unum vadum* ’egy gázlóhoz’, Dl. 66656; *circa unum rufum truncum* ’egy vörös fatörzs közelében’, RegSlov. 2: 162–163), de mesterségesen is létrehoztak ilyeneket (pl. *circa rivulum sunt due metee terree* ’a patak közelében két földhatárjel van’, Dl. 13471; *ad metam lapideam* ’egy kőhatárjelig’, Dl. 1855; akár természetes objektumok átalakításával, pl. *ad arborem abietis signatam* ’egy megjelölt jegenyefenyőhöz’, Dl. 40598). Viszonyítási pontok bármilyen, az észlelés szempontjából kiemelkedő vagy kultúraspecifikus környezeti referenciapontok lehetnek (vö. RESZEGI 2022: 96–98), nyilvánvaló azonban, hogy a határjárás helyszíne döntő hatással volt ebből a szempontból, tudniillik volt-e az adott helyen megfelelő tereptárgy, vagy létre kellett azt hozni.

A vizsgált szövegrészekben előfordulásuk gyakorisága szerint a következő helyfajták szerepelnek elsődleges vagy másodlagos referenciapont-megjelölésként: kisebb és nagyobb vizek (234), a *meta*-ként megnevezett, többnyire mesterséges határjelek (190), domborzati forma (113), települések, birtokok (96), utak (83), nyílt vagy művelt sík területek (föld, mező, rét stb., 66), fák, bokrok (37), egyéb helyfajták (*locus*-ként megnevezett hely, kő, barázda stb., 25), épületek, építmények (malom, vár, híd stb., 25), erdők (17).[19]

[18] A régi kultúrákban a távolságot és a területet gyakran az emberi testhez, emberi tevékenységhez kötődő mértékegységekkel mérték (vö. GEUS 2014). A testesültség (embodiment) elméleteiből és a fenomenológiai megközelítésekből jól ismert, hogy a test jelentős szerepet játszik a kognitív reprezentációk, a „kivetített” világ reprezentációinak kialakításában, sőt magukban a kognitív folyamatokban is (BLOMBERG–THIERING 2016).

[19] Megjegyzendő, hogy további 57 esetben névmási visszautalást használtak a szövegek a korábban már említett helyek megjelölésére (pl. *a quo descendit in aquam Tupul* ’amelytől leereszkedik a Tupul vizébe’, Dl. 2018; *deinde iuxta easdem vadit versus septemtrionales* ’azután ugyanezek mellett halad az északi [részek] felé’, Df. 272373).

Érdemesnek láttuk a határjárás során megemlített objektumok fajtája mellett azt is megvizsgálni, hogy a viszonyítási pontként felhasznált helyek miként jelentek meg a szövegekben. A helymegjelölésnek alapvetően két lehetséges módja van: köznévvel (földrajzi köznévvel) vagy tulajdonnévvel utalhatunk rá, illetve harmadikként e kettő kombinációját is alkalmazhatjuk.

Az oklevelek jogbiztosító szerepével összefüggésben azt gondolhatnánk, hogy az oklevélírók a lehető legpontosabban, a tér adott pontjait tulajdonnevekkel egyértelműen kijelölve törekedtek a határviszonyok visszaadására. Ehhez képest azt találtuk, hogy a vizsgált határjárásokban a 886 helymegjelölés közül 82 esetben szerepel önmagában álló helynév: 20 esetben elsődleges, 62 esetben másodlagos referenciapontra utalva (pl. *usque ad Wylchpataka* 'Wylchpataka-ig', Df. 272373; illetve *versus Tharcham* 'Tharcha felé', Df. 272373). A 20 önálló helynévvel jelölt elsődleges referenciapont mindegyike természetes tájelem (közülük 15 víznév, 3 domborzati név és további 2 egyéb kategóriába sorolt név). A 62 önálló helynévvel jelölt másodlagos referenciapont viszont szinte kivétel nélkül település, rajtuk kívül mindössze 1 víznév tartozik még ide. A településnevek tehát önmagukban soha nem jelölnek határpontot, kizárólag a tájolásban vesznek részt.

A puszta helynévi megjelöléssel szemben jóval gyakoribb, hogy a helynevek fajtajelölő földrajzi köznévvel állnak, erre a vizsgált szövegekben 161 esetet találtunk, pl. *ad fluvium Harnad* 'a Harnad folyóhoz' (Df. 262668), *ad quendam montem magnum Fekete hegy vocatum* 'egy bizonyos Fekete hegy-nek nevezett nagy hegyhez' (Dl. 25070), *prope villam Asgut* 'Asgut falu közelében' (Dl. 73383). Úgy tűnik, hogy nem pusztán a hivatali stílusból adódik, hogy használnak-e latin fajtajelölőt a helynév mellett, vagy nem, hanem ez egyrészt összefüggésben lehet a megjelölt hely fajtájával, másrészt a határjárásban betöltött elsődleges vagy másodlagos referenciapont funkciójával. A vizsgált határjárásokban ugyanis a nem településnévi helynevek mindössze 13,55%-a áll csak fajtajelölő nélkül (21 eset, szemben a 134 névvel, amely fajtajelölővel szerepel), míg a településnevek esetében ez az arány 69,32% (61 név szemben a 27 névvel, amely fajtajelölővel szerepel).[20]

A vizsgált 39 határleíró oklevélrészben az előbbi két eljáráshoz képest összességében jóval gyakoribb a név nélküli közszói helymegjelölés: 643 esetben ezt találjuk. Ezek között mindössze 10 településre vonatkozó említés szerepel, és ezek esetében sem feltétlenül arról van szó, hogy nem akarták volna névvel azonosítani a települést, ugyanis 6 példa a szöveg korábbi részében szereplő helynévi

[20] Ez még akkor is nagynak tűnő különbség, ha figyelembe vesszük, hogy a településnevek kapcsán olykor nem eldönthető, hogy a *villa* latin közszó fajtajelölőként vagy pedig a településnév részeként szerepel-e, pl. *de villa Woyk* (Dl. 40598) (erről bővebben lásd HOFFMANN 2007: 47–52).

említésre utal vissza, 2 esetben pedig a birtokos nevével van azonosítva a település (*villam Mathei,* Df. 258615; *ville Hermanni,* Dl. 70151). E típus kapcsán valódi névtelenséget csak a *sessio* 'telek' szó használata kapcsán találunk (*ad pristinam sessionem populorum quondam* 'az egykori népek hajdani telkéig', Df. 269070; *ad finem cuiusdam sessionis* 'egy bizonyos telek végéig', Dl. 84757). Így felmerülhet az is, hogy a *sessio* szót nem vagy nem szükségszerűen a *villá*hoz hasonló lakott hely megjelölésére használták, hanem elképzelhető, hogy a szántóföldekkel azonos kategóriaként értelmezhető. A nem településeket jelölő 633 közszói megjelölés között szintén találunk visszautalásokat korábban már tulajdonnévvel említett helyekre, ezek száma azonban mindössze 69, vagyis a nem települési helyek megjelölésére jóval általánosabb a puszta latin fajtajelölők használata: 564 esetben ezt találjuk.

Már a fentiekből is kitűnik, hogy a helyek fajtája befolyásolhatja, miként jelölik őket, de az alapvetőnek tekinthető településnév vs. nem településnév összevetés mellett érdemes ezt behatóbban, a főbb helyfajták szerint is megvizsgálni. A határjárás során kőből vagy földből emelt mesterséges határjeleket természetszerűen nem nevezték el. A települések, ahogy láttuk, szinte kivétel nélkül valamilyen tulajdonnévi szerkezettel megjelölve szerepelnek (86 a 96-ból, 89,58%). A 234 vízrajzi említés közül 126 (53,85%) tulajdonnévvel (is) jelölve szerepel. A domborzati formák esetében ez jóval kisebb arányú: kiemelkedések és völgyek együttesen 113-szor fordulnak elő a határok kijelölésében, ám közülük csupán 12-t (10,62%) neveznek meg névvel (is). A rétek, mezők, szántóföldek esetében is alacsony a névhasználat aránya, ez a helyfajta ugyanis 66-szor adatolható a korpuszban, s ebből csak 11-et neveznek meg helynévvel (is) (16,67%).[21] Az utak közül csupán egynek van neve (*ad unam viam magnam Abba nog vt vocatam* 'egy Abba nog vt-nak nevezett nagy úthoz', Dl. 66656), ezt a helyfajtát ehelyett rendre relációsan azonosítják a szövegekben (pl. *ad magnam viam que vadit versus Plaucha* 'egy nagy úthoz, amely Plaucha felé megy', Dl. 68885; *ad unam viam quae vadit de villa Vytez ad Villam Novam* 'egy úthoz, amely Vytez faluból Villa Nova-ba megy', Dl. 25070; *transyt viam inter villas Marganya et Cuchyn iacentem* 'átmegy a Marganya és Cuchyn falvak között fekvő úton', Dl. 2018).[22]

[21] A szántóföldek ebben az időszakban kivétel nélkül helynévi megjelölés nélkül, legfeljebb a birtokosukkal azonosítva szerepelnek.

[22] Egy kérdéses besorolású adat volt ebben a kategóriában, mégpedig az *in viam Okoli* (Df. 251676). A sáros vármegyei Akol település középkori adatai alapján (vö. NÓGRÁDY 2022: 185) azt feltételeztük, hogy ebben a szerkezetben a név végén az *-i* magyar melléknévképző, s így a megfogalmazás 'az okoli útra' formában értelmezhető. Ennek ellenére a szót mégis másodlagos referenciapontot kifejező tulajdonnévnek, s azon belül is településnévnek tekintettük, ugyanis a latin szöveg az *Okoli*-t tulajdonnévként kezeli, s nem melléknévként, ti. nincs ragozva, pl. *in viam Okoliensem*. Az oklevél megfogalmazása alapján ugyanakkor az is felvethető, hogy az *Okoli* nem

A fenti három helymegjelölési eljárás (helynév / latin fajtajelölő + helynév / latin fajtajelölő) megoszlását a határpontok meghatározása kapcsán vizsgálva azt látjuk, hogy a 297 határszakaszleírásból pusztán 175 tartalmaz legalább egy helynevet. A szövegek a helyek megjelölését illetően pedig igen eltérőek. Ezt két, egymástól rendkívül különböző határjárással illusztráljuk.

Nyásfő határait 1315-ben a következőképpen írják le: *prima meta incipit a parte orientali super fluvium* ***Laazpotoka*** *qui cadit in fluvium* ***Naaspotoka*** *ubi separat eandem a metis populorum de* ***Ordo*** */ et super eundem* ***Naaspotoka*** *ascendit et transit ipsum fluvium et cadit in viam* ***Okoli*** */ que vadit et cadit in fluvium* ***Zvyne*** *et tendit usque ad caput ipsius fluvii ad occidentem / deinde tendit ad aquilonem / inde procedit circa latus montis* ***Thaarcza*** */ et vadit iterum ad orientem ad primam metam ad caput* ***Laazpotoka*** *et ibi terminantur* 'Az első határjel a keleti oldalon kezdődik a Laazpotoka folyó fölött, amely a Naaspotoka folyóba esik, ahol az elválasztja azt [ti. a földet] az Ordo-i népek határjeleitől. / És ugyanazon a Naaspotoka-n felmegy, és átmegy ugyanazon a folyón, és az okoli útba torkollik, / amely továbbhalad, és a Zvyne folyóba esik, és egészen a folyó fejéig tart nyugat felé. / Azután észak felé tart. / Onnan a Thaarcza hegy oldala közelében halad, / és ismét kelet felé megy az első határjelhez, a Laazpotoka fejéhez, és ott végződnek [ti. a határjelek]' (Df. 251676).

Ebben a 6 határszegmensből álló határjárásban 8 helynévi említés szerepel (közülük a *Laazpotoka* és a *Naaspotoka* elsődleges referenciapontként), s ebből 4 latin fajtajelölő + tulajdonnév szerkezetben. A tulajdonnevek használatának ilyen magas aránya azonban a vizsgált korpuszban kevésbé jellemző: ebben a határjárásban a tulajdonnevet tartalmazó helymegjelölés az összes helymegjelölés 61,54%-át teszi ki, míg a korpusz egészében ez az arány 27,43%.

A következő határjárás viszont éppen azt mutatja be, hogy terjedelmesebb határleírások esetében is előfordul, hogy csak elvétve szerepel bennük helynévi megjelölés.

Az Újfaluszékből leválasztott félekényi föld határjárása a következőképpen nézett ki 1314-ben: *prima meta incipit in fine terre populorum de* ***Suburbio*** *transiens directe versus meridiem per pratum et rivulum ad metam lapideam / tendens inde sursum usque ad fontem in directo ascensu ad antiquam metam lapideam / vergens ad metam aliam lapideam sub rubo / deinde sub rubo versus occidentem in longitudine unius iugeris reflectitur directe et tendit sursum versus meridiem supra montem usque ad viam / et in longitudine illius vie descendit per*

településnévként, hanem mégis útnévként szerepel a határjárásban, ugyanis nem az utak megnevezésekor a korszakban szokásos relációs, hanem köznév + településnév szerkezetben áll (lásd a főszöveg ide vonatkozó példáit). Ez az egy kérdéses besorolás ugyanakkor a számainkat az összképet illetően sehol nem módosította.

vallem usque ad rubum de ***Nadasd*** */ per eundem procedit obliquando se ad occidentem in ascensu montis usque ad quandam antiquam metam terream / et abinde circuit ad cacumen montis ubi similiter est meta terrea / item in directo montis descensu versus aquilonem ad antiquam metam terream descendit ad pratum et ibi est meta terrea secunda / et per pratum tendit ad rivulum et ultra rivulum inter duo prata iterum habent terram ad supradictam pertinentem / deinde transiens per terras populorum de* ***Suburbio*** *tendit ad magnum pratum et in longitudine eiusdem prati vadit ad rivulum et descensu rivuli vertitur ad priorem metam et sic terminatur* 'Az első határjel a Suburbium-i népek földjének végén kezdődik, egyenesen dél felé a réten és a patakon átmenve egy kőhatárjelig. / Onnan felfelé tartva egészen a forrásig, egyenes emelkedésben egy régi kőhatárjelig, / egy bozót alatti másik kőhatárjelhez tartva. / Azután a bozót alatt nyugat felé egy hold hosszúságban egyenesen visszakanyarodik, és felfelé tart dél felé a hegy fölé, egészen az útig. / És annak az útnak a hosszában lemegy a völgyön át egészen a Nadasd-i bozótig. / Azon át halad, nyugat felé kanyarodva a hegy emelkedésében egészen egy bizonyos régi földhatárjelig. / És onnan körbekerül a hegy csúcsához, ahol hasonlóképpen földhatárjel van. / Továbbá a hegy egyenes leereszkedésében észak felé egy régi földhatárjelhez megy le, a réthez, és ott van a második földhatárjel. / És a réten át a patakhoz tart, és a patakon túl, a két rét között ismét van földjük [ti. a Suburbium-i népeknek], amely a fent mondotthoz [ti. birtokhoz] tartozik. / Azután a Suburbium-i népek földjén átmenve a nagy réthez tart, és ugyanazon rét hosszában a patakhoz megy, és a patak leereszkedésében az előbbi határjelhez fordul, és így végződik' (Dl. 1855).

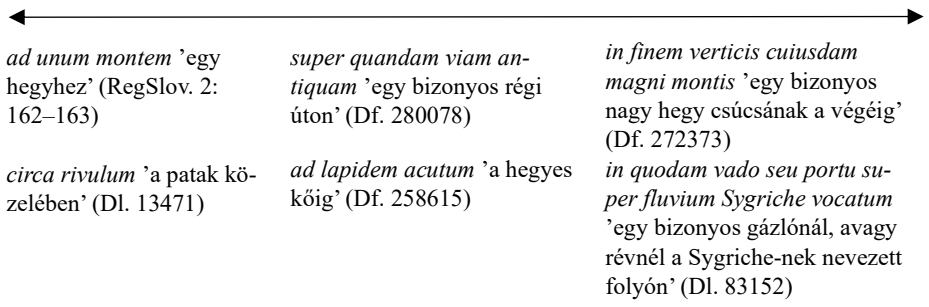
Az oklevél írója a 10 határszegmensben mindössze két helyet nevezett meg tulajdonnévvel *(Suburbium* és *Nadasd),* összesen három előfordulásban, s ezek is másodlagos referenciapontokként jelennek meg, azaz egyik esetben sem maguk jelölik a határpontokat, hanem csak az azonosítást segítik (Suburbium és Nádasd ugyanis települések, s a települések — kiterjedésükből adódóan — egészükben soha nem határpontok, mindig csak egy részükre utalnak). Más helyfajtákra az oklevélben mindig köznévi megjelöléssel utalnak. Ráadásul itt csupán egy félekényi, relatíve kis földterület körülhatárolásáról van szó, így túl sok névvel rendelkező, természetes határpont nem is állhatott a határjárók rendelkezésére a határ leírásában. Éppen ezért lehetett szükség terjedelmesebb körülírásokra, s így lett a terület méretéhez képest terjedelmes a leírás.

Az oklevelek „névtelensége" kapcsán korábban többféle elképzelés megfogalmazódott. KRISTÓ GYULA az alapján, hogy a Kárpát-medence központi részein még a 11–12. század gyér okleveles anyagában is nagy számban bukkannak fel névtelen javadalmak, a medence szélein pedig még a 13. században is találkozunk ilyenekkel, tartós primer névtelenséggel számol elsősorban a birtokok és települések kapcsán (1976: 9, 1983: 401–421). HOFFMANN ISTVÁN szerint

tényleges névtelenséggel csak az adományozás révén aktuálisan létrejött birtokok esetében számolhatunk, más esetekben az oklevelek név nélküli helymegjelöléseit inkább azzal magyarázhatjuk, hogy az oklevél fogalmazójának nem volt erről ismerete (vö. HOFFMANN 2007: 16). A tulajdonnév-használat különbségeit véleményünk szerint sokkal inkább a határjárás kontextusát szem előtt tartva és a helyfajták közötti különbségeket figyelembe véve kell értelmeznünk, ehhez esetleg másodlagosan járulhattak hozzá az itt említett tényezők.

Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a névhasználat mellett más módon is megvalósítható nyelvileg a pontos helymeghatározás. A konstruálási műveletek egyik vonatkozása a specifikusság foka, ennek alapja, hogy ugyanarra a hely(zet)re egészen nagy vonalakban, de akár nagyon pontosan meghatározva is utalhatunk, például *az ajtónál – az ajtó bal oldalán – a lengőajtónál – a lengőajtó bal oldalán* (LANGACKER 2008: 55–56, BLOMBERG–THIERING 2016: 168–169, THIERING 2014: 299). Ebből a szempontból meghatározó egyrészt az, hogy mennyire specifikus jelentéstartalmú köznevet aktiválunk, a specifikusság emellett komplex szerkezettel, a részleteket visszaadó leírással is elérhető.

Az oklevelek jogbiztosító szerepével összefüggésben előzetesen azt vártuk, hogy a határleíró részek nyelvileg a specifikusság legmagasabb fokát alkalmazva jelölik meg a határ pontjait. Ehhez képest a vizsgált határjárásokban a specifikusság különböző szintjeit találtuk a helyek jelölésében. Vannak egészen sematikus, általános megnevezések, de találunk egészen specifikus, körülírásszerű megjelöléseket is. Valójában fokozatbeli különbségekkel számolhatunk, amelyeket egy skálán lehet a legjobban szemléltetni (lásd 4. ábra).

4. ábra. A helymegjelölések specifikusság szerinti skálája

A skála bal oldalán viszonylag általános, alapszintű kategóriák (KÖVECSES–BENCZES 2010: 41–49), a HELY fogalmi kategória prototipikus elemeit jelölő legkevésbé specifikus földrajzi köznévi megjelölések találhatók (pl. *circa rivulum*). Bár a vizsgált határjárások hegyvidéki területeket jártak be, sok esetben a hegyekre is így utalnak (pl. *ad unum montem*), tehát a szöveg erősen kontextusfüggő.

A skála közepén valamivel pontosabban körülírt, jelzős szerkezetek találhatók, amelyek ezáltal specifikusabbnak tekinthetők (pl. *super quandam viam antiquam; ad lapidem acutum*).

A skála jobb oldalán pedig olyan komplex helymegjelöléseket találunk, amelyek nyelvileg egészen pontosan, specifikusan jelölik ki a tér egy adott részét. Jellemző megoldás, hogy rész-egész viszonnyal írják le a határ egy pontját (pl. *in finem verticis cuiusdam magni montis*). Szintén bevett eljárás a referenciapont-szerkezetek használata, ezek olyan fogalmi és nyelvi struktúrák, amelyben egy könnyen hozzáférhető fogalmat használnak kiindulópontként egy másik, gyakran nehezebben hozzáférhető fogalomhoz (LANGACKER 1993, 2008: 83–85, 505–508). A referenciapont-szerkezet kiindulópontjaként helynevek is megjelennek (pl. *in quodam vado seu portu super fluvium Sygriche*), lehetővé téve a hozzáférést egy másik fogalomhoz, az elsődleges referenciaponthoz.

Egy hely határának kijelölésében személyre vagy személyekre való utalás is előfordul, szintén referenciapont-szerkezet kiindulópontjaként. A vizsgált 39 határjárásból 15-ben fordul elő a birtokos személyére való utalás, 48 alkalommal személynévvel kifejezve, pl. *prope terram magistri Symka* 'Symka mester földje közelében' (Dl. 84757); *quod versus orientem adiacet terre comitis Nycolai filii Stoyan dicte Thomasi* '[A birtok] kelet felé Stoyan fiának, Nycolaus comesnek a Thomasi nevű földjével szomszédos' (Df. 262692); 15 alkalommal köznévi szerkezettel, pl. *usque domini abbatis metas* 'az apát úr határjeleiig' (Df. 262673). A birtokos mellett kollektív, lakosságra (*populus de* + helynév) és használókra utaló szerkezetek is megjelennek 10 alkalommal, pl. *a metis populorum de Ordo* 'az Ordo-i népek határjeleitől' (Df. 251676), *insiliens quandam viam per quam cives de Suburbio et alii ligna ducere sunt consueti* 'ráugorva egy bizonyos útra, amelyen a Suburbium-i polgárok és mások fát szoktak szállítani' (Df. 271034).

A skála jobb oldalán szereplő specifikus leírások a határ csomópontjainak, fordulópontjainak — a szakirodalom által fő határjeleknek mondott térrészeknek (MARKALY 2013: 102–103) — a meghatározásában szerepelnek. Azon pontok esetében, amelyeket csak érint a határ, ilyenekkel nem találkozunk.

Nyilvánvaló persze, hogy még a legspecifikusabb helymegjelölés azonosításához is szükséges a korabeli helyi viszonyok ismerete, ez alapján ugyanakkor a kevésbé specifikus leírások is jól működhettek. A határleírások szövegei ugyanis, ahogy már hangsúlyoztuk, kizárólag a határjárások aktusainak a kontextusában értelmezhetők. Erre a közös ismeretre alapozva nem meglepő, hogy a határleírások szövegei olyan részletességgel írták meg őket, éppen annyi információt adtak meg, amennyi már elegendő volt a határpontok és -vonalak későbbi azonosításához is. A mai kutató számára egy-egy határleírás persze tűnhet úgy, mintha az nem volna elég pontos vagy részletes, s az íróasztal mellől ma már sokszor valóban nehéz rekonstruálni a sok száz évvel ezelőtt szövegszerűen leírt határokat.

Azonban a határleírás keletkezésének idején, a térbeli viszonyok valós ismeretében, az érintett felek emlékezetével megtámogatva ezek a szövegek kellően pontosak és részletesek voltak ahhoz, hogy az érintettek azokat bizonyíték gyanánt el tudták fogadni, illetve később is képesek voltak a segítségükkel felidézni a határjárás folyamatát.[23]

5. Összegzés

Az oklevelek határleíró részeinek a modern szövegelemzés módszerével való feldolgozása révén pontosabb ismereteket szerezhetünk a korabeli térszemléletről és annak nyelvi konstruálási eljárásairól, így nem csupán intuícióinkra, hanem a mintázatok és struktúrák felismerésére és egyértelmű számadatokra támaszkodva tehetünk megállapításokat. Amennyiben az elemzést más, korábbi és későbbi időszakok okleveleire is kiterjesztjük, megbízhatóbb képet alkothatunk arról a szakirodalomban felvetett folyamatról is, ahogyan az oklevelek határleírásai a kezdeti pontszerű logika felől elmozdultak a határ vonalszerű konstruálása irányába, ezzel együtt nyomon követhető a szövegek formalizálódása is (vö. ECKHART 1914/2012: 17, LUKAČKA 2004: 61, SOLYMOSI 1976: 128, MARKALY 2013).

Az általunk elemzett 14. század eleji oklevelekben már a hodologikus perspektívát követve egyértelműen útvonalként konstruálódik meg nyelvileg a határ (ebben kitüntetett szerepe van a mozgásigéknek, de hozzájárulnak az iránymeghatározások és a távolságmegjelölések is), még a harmadik dimenzió, a magasság is ennek a pályának a részeként konceptualizálódik. A hodologikus perspektívával összhangban a ritkán előforduló távolságbecsléseket is antropometrikusság jellemzi. Az irányokat illetően viszont igyekeztek a határjárás egészét egy objektív kerethez is rögzíteni, a fő égtájakra szorítkozás pontatlanságát pedig a határpontok kijelölésével egyértelműsítették.

A céljukból adódóan — és a hodologikus perspektívával összefüggésben — az oklevelek határjárásai nem adnak átfogó képet a behatárolt területről, kizárólag a határjelző pontokat veszik sorra. Ezek megjelölésében különbözőképpen járnak el, s a mai olvasó esetenként úgy érezheti, hogy talán túlságosan is szűkszavúan bánnak az információkkal: sokszor általános kategóriákat jelölő köznevekkel utalnak csak a határpontokra; máskor bonyolult körülírásokkal igyekeznek egyértelműsíteni azokat. A helyek tulajdonnévi vagy köznévi megjelölése vonatkozásában is jelentős különbségek mutatkoznak. A különféle eljárások megítélése kapcsán alapvetően a közösen megejtett határjárás, a terepszemle kontextusából, illetőleg a helyfajták jellegéből kell kiindulnunk.

[23] A szöveg tehát a határjárásban részt vevők közös emlékezetére támaszkodva volt elegendő, és akkor válhatott problematikussá, s határviták tárgyává, amikor már nem volt meg ez a közös emlékezet, vagy vitatottá vált.

Eredményeink kapcsán ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy az annotálás szükségszerűen együtt jár a szöveg értelmezésével, azaz bizonyos mértékű szubjektivitással, ám ez a megállapított főbb tendenciákat nem befolyásolja. A korpusz méretéből adódóan ugyanakkor megállapításaink nem általánosíthatók, az elemzési keret viszont alkalmasnak tűnik más időben és helyen készült határjárások feldolgozására is. A vizsgálatnak mindezeken túl is vannak nyilvánvaló korlátai: épp a határjárás kontextusából és funkciójából fakadóan a térszemléletnek csak bizonyos aspektusairól szolgáltat ismereteket. A középkori térbeli tudás megbízhatóbb rekonstruálása érdekében ezért a továbbiakban más típusú forrásokat is figyelembe érdemes venni.

Irodalom

AOklt. = KRISTÓ GYULA, ALMÁSI TIBOR főszerk., *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia 1–.* Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Szegedi Középkorász Műhely, 1990–.

BEDE ÁDÁM–SZARKA JÓZSEF 2003. Egy középkori határjárás nyomában. A Fábiánsebestyénhez tartozó Rekettyés rét 1523-as határjárása. In: ERDÉLYI PÉTER–SZŰCS JUDIT szerk., *Múzeumi kutatások Csongrád megyében.* Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 51–72.

BLOMBERG, JOHAN–THIERING, MARTIN 2016. Spatial phenomenology and cognitive linguistics: the case of bodily and perceptual spaces. *Metodo. International Studies in Phenomenology and Philosophy 4/2:* 159–212.

BOCSI ZSÓFIA 2006. Mezőpeterd helye a középkori Bihar megyében. (Töprengések az okleveles és térképes adatok szerepéről egy középkori falu határának azonosításában.) In: KÁLLAI IRÉN szerk., *Bihari Múzeum Évkönyve 10–11.* Berettyóújfalu. 29–59.

BOGDÁN ISTVÁN 1978. *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BORODITSKY, LERA 2009. How does our language shape the way we think? *Edge.org*. https://www.edge.org/conversation/lera_boroditsky-how-does-our-language-shape-the-way-we-think (Letöltés: 2025. 04. 18.)

BORSA IVÁN 1987. A hiteleshelyi eljárások színhelyén készült feljegyzés. *Levéltári Közlemények 58/1–2:* 39–44.

BORSA IVÁN 1993. Irattípusok a középkori Magyarországon. *Levéltári Közlemények 64/1–2:* 27–37.

Df. = *Diplomatikai Fényképgyűjtemény.* Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.

Dl. = *Diplomatikai Levéltár.* Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.

DOWNS, ROGER M.–STEA, DAVID 2006. Térképek az elmében — Gondolatok a kognitív térképezésről. Részletek. In: LETENYEI LÁSZLÓ szerk., *Településkutatás 1–2.* TeTT könyvek. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó. 593–613.

ECKHART FERENC 1914/2012. *Hiteleshelyek a középkori Magyarországon.* Budapest, Magyar Országos Közjegyzői Kamara.

EVANS, VYVYAN–GREEN, MELANIE 2007. *Cognitive linguistics: An introduction.* Edinburgh, Edinburgh University Press.

FREJMAN, AXEL 2018. Some thoughts on ancient maps, travel, and the location of Greek rural sanctuaries. *THIASOS Rivista di archeologia e architettura antica 7/2:* 101–110.

GEUS, KLAUS 2014. A 'Day's Journey' in Herodotus' Histories. In: GEUS, KLAUS–THIERING, MARTIN szerk., *Features of Common Sense Geography: Implicit Knowledge Structures in Ancient Geographical Texts.* LIT. 147–156.

GEUS, KLAUS–THIERING, MARTIN szerk. 2014. *Features of Common Sense Geography: Implicit Knowledge Structures in Ancient Geographical Texts.* LIT.

GÖRZ, GÜNTHER–GEUS, KLAUS–MICHALSKY, TANJA–THIERING, MARTIN 2018. Spatial Cognition in Historical Geographical Texts and Maps: Towards a cognitive-semantic analysis of Flavio Biondo's „Italia Illustrata". *e-Perimetron 13/4:* 182–199.

GYÖRFFY GYÖRGY 1956. A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND szerk., *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 407–415.

HALL, EDWARD T. 1995. *Rejtett dimenziók.* Harmadik kiadás. Budapest, Katalizátor Iroda.

HARRISON, DICK 1996. *Medieval Space. The Extent of Microspatial Knowledge in Western Europe during the Middle Ages.* Lund, Lund University Press.

HOklt. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk., *Hazai Oklevéltár. 1234–1536.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1879.

HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1:* 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései).* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HOLLÓ SZILVIA ANDREA 2008. *Az önálló magyar polgári térképezés kezdete és a pesti városi mérnöki hivatal tevékenysége (1867–1873).* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, ELTE Informatikai Kar, Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék.

ILYÉS ZOLTÁN 2004. A határfogalom változó tartalmai a geográfiától az empirikus kutatásig. In: KOVÁCS NÓRA–OSVÁT ANNA–SZARKA LÁSZLÓ szerk., *Tér és Terepe. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből 3.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

ILYUSHECHKINA, EKATERINA 2012. Spatial Orientation in the Didactic Poem of Dionysius Periegetes. In: GEUS, KLAUS–THIERING MARTIN szerk., *Common Sense Geography and Mental Modelling.* Preprint 426. Max Planck Institute for the History of Science. 131–138.

KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2006. Egy mikrotáj történeti helynévanyaga (Vasvár keleti határa az Árpád-korban). *Helynévtörténeti Tanulmányok 2:* 129–158.

KITCHIN, ROB 1994. Cognitive maps: what are they and why study them? *Journal of Environmental Psychology 14:* 1–19.

KLINGHAMMER ISTVÁN 2005. *A térképészet tudománya.* A Magyar Tudományos Akadémián 2005. február 15-én elhangzott székfoglaló előadás írott változata. http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/2005/szekfoglalo/klinghammer-istvan.pdf (Letöltés: 2025. 12. 20.)

KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

KŐFALVI TAMÁS 2007. A hiteleshelyek a középkori Magyarországon. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 125:* 79–91.

KÖVECSES ZOLTÁN–BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KRISTÓ GYULA 1976. *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica 55. Szeged.

KRISTÓ GYULA 1983. *Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

KRISTÓ GYULA 2003. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind.* Chicago–London, University of Chicago Press.

LANGACKER, RONALD W. 1993. Reference-point constructions. *Cognitive Linguistics 4/1:* 1–8.

LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction.* Oxford, Oxford University Press.

LEVINSON, STEPHEN C. 2003. *Space in Language and Cognition. Exploration in Cognitive Diversity.* Cambridge, Cambridge University Press.

LEVINSON, STEPHEN C.–KITA, SOTARO–HAUN, DANIEL B. M.–RASCH, BJÖRN H. 2002. Returning the tables: Language affects spatial reasoning. *Cognition 84:* 155–188.

LIPPAI EDIT–DÚLL ANDREA 2003. Városutópiák környezetpszichológiai elemzése. *Magyar Pszichológiai Szemle 4:* 431–472.

LUKAČKA, JÁN 2004. Ohraničovanie majetkových celkov v stredoveku. *Archaeologia historica 29:* 61–65.

MAKSAY FERENC 1971. *A középkori falu településrendje.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

MARCZALI HENRIK 1896. *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301).* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulat.

MARKALY ARANKA 2013. Határjárás a középkori Erdélyben. *Korunk 24/12:* 98–106.

MATÚZ GYÖRGY 2010. Telekkönyvi rendszerünk kialakulása és működése, 1840–1973. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica 73:* 511–536.

NÓGRÁDY ÁRPÁD 2022. *Sáros vármegye*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

PAPP-VÁRY ÁRPÁD–HRENKÓ PÁL 1989. *Magyarország régi térképeken.* Budapest, Gondolat Kiadó–Officina Nova.

PARÁDI JÓZSEF–SUBA JÁNOS–VEDÓ ATTILA 2011. *A magyar–román határ és őrzése 1867–1918.* Budapest, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság.

POISS, THOMAS 2014. Looking for Bird's Eye View in Ancient Greek Sources. In: GEUS, KLAUS–THIERING, MARTIN szerk., *Features of Common Sense Geography: Implicit Knowledge Structures in Ancient Geographical Texts.* LIT. 69–88.

PURVES, ALEX C. 2010. *Space and Time in Ancient Greek Narrative.* Cambridge/New York, Cambridge University Press.

RegSlov. = SEDLÁK, VINCENT szerk., *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. 1–2.* Bratislavae, 1980–1987.

RESZEGI KATALIN 2019. A kognitív térkép és a névhasználat. *Névtani Értesítő 41:* 125–151.

RESZEGI KATALIN 2022. *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

RESZEGI, KATALIN–KENYHERCZ, RÓBERT 2025. A cognitive Linguistic Study of Descriptions of Borders in Medieval Charters. In: BELÁKOVÁ, MÁRIA–HLADKÝ, JURAJ–VALENTOVÁ, IVETA–ZÁVODNÝ, ANDREJ szerk., *Produkcia a percepcia onymických systémov. 22. slovenská onomastická konferencia. Trnava 5.–7. septembra 2022. Zborník referátov.* Trnava–Bratislava. 97–106.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 1976. A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle 19:* 123–155.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 1998. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., *A történelem segédtudományai.* Budapest, Osiris. 176–193.

SZABÓ DÉNES 1954. *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 85. Budapest.

SZABÓ ISTVÁN 1969. *A középkori magyar falu.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

SZŐKE MELINDA 2009. A hiteleshelyi oklevelek helynévi szórványainak nyelvészeti hasznosíthatóságáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4:* 149–162.

SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

TAKÁCS LAJOS 1987. *Határjelek, határjárás a feudális kor végi Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

THIERING, MARTIN 2014. Implicit knowledge structures as mental models in common sense geography. In: GEUS, KLAUS–THIERING, MARTIN szerk., *Features of Common Sense Geography: Implicit Knowledge Structures in Ancient Geographical Texts.* LIT. 269–321.

TÓBER MÁRTA 2015. Cegléd késő középkori határvitái: tájtörténeti elemzés. In: TÓBER MÁRTA–MALÉTH ÁGNES szerk., *Középkortörténeti tanulmányok 8.* A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 227–250.

Tomeček, Oto 2020. Spôsoby označovania hraníc vybraných miest a mestečiek stredného Slovenska od 13. do polovice 19. storočia. In: Valo, Ján szerk., *Mesto a jeho historická krajina: Zborník príspevkov z rovnomennej konferencie.* Bratislava, Univerzita Komenského. 28–47.

Zatykó Csilla 2010. Természeti táj — emberformálta táj: a középkori környezet rekonstrukciójának lehetőségei. In: Benkő Elek–Kovács Gyöngyi szerk., *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon 1–2.* Budapest, MTA Régészeti Intézete. 839–852.

On medieval spatial perception
based on a cognitive linguistic analysis of medieval perambulation charters

The paper examines how medieval people perceived their immediate spatial environment and how they communicated about it. To this end, the texts of medieval perambulation charters were analyzed from the perspective of cognitive linguistics. The analysis was narrowed to the boundary descriptions of charters issued by the Chapter of Szepes in the Kingdom of Hungary between 1301 and 1320. The resulting corpus was processed using computational text analysis methods. Based on the annotated texts, three key aspects of spatial perception were examined: viewpoint and boundary conceptualization, the marking of direction and distance, and the characteristics of place references.

Keywords: spatial perception, computational text analysis, cognitive linguistic analysis, medieval perambulation charters, Kingdom of Hungary

Kenyhercz Róbert
ORCID: 0000-0001-6312-3532
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet
kenyhercz.robert@drhe.hu

Reszegi Katalin
ORCID: 0000-0002-4443-3284
Debreceni Egyetem
reszegikatalin@mnytud.arts.unideb.hu